

«Ήθος ανθρώπω δαίμων»: Η μοίρα ως υπόθεση ήθους στον Ήράκλειτο

ΑΣΗΜΙΝΑ ΤΣΑΚΑΛΟΥ

Ήθος - άνθρωπος - δαίμων, με τρεις μόλις λέξεις αρθρώνεται στην ηρακλείτεια σκέψη το μέγα πρόβλημα του Είναι, της συνείδησης, της πράξης, της μοίρας και της μεταξύ τους σχέσης. Η ευθύνη, η ενοχή, τα βάσανα, η συμμετοχή ή όχι του θεϊκού στοιχείου στην ανθρώπινη διαδρομή, η τραγικότητα της ανθρώπινης πορείας και δράσης, η διαλεκτική βάση της ηρακλείτειας φιλοσοφικής σκέψης αναδύονται ως φιλοσοφικοί στοχασμοί σε αυτό το απόσπασμα με τη γνωστή λιτότητα του ηρακλείτειου λόγου, όπου περικλείεται εντός των ελαχίστον το μέγιστον¹.

Το απόσπασμα 119 --- IV 40, 23 στη φιλοσοφία του Ήρακλείτου έχει ερμηνευτεί με ποικίλους και διαφορετικούς τρόπους από τους σχολιαστές του ηρακλείτειου λόγου, καθώς οι ερμηνείες μπορούν να συγκροτήσουν έναν φιλοσοφικό στοχασμό ιδιαίτερα ελκυστικό για την προσέγγιση του θέματος του καθορισμού της μοίρας ως επιτυχημένης πορείας σε συνάρτηση με ένα δυνατά δομημένο χαρακτήρα και ένα άρτιο και άριστο ήθος.

Κατά την άποψη του R. Geldard αυτό είναι το δυσκολότερο απόσπασμα για να αποδοθεί στην αγγλική γλώσσα. Όταν προσπαθήσει κανείς να αποδώσει τη λέξη δαίμων ως μοίρα, γραφτό, πεπρωμένο συναντά δυσκολίες διότι από φιλοσοφική θέση οι λέξεις αυτές δηλώνουν ένα αναγωγικό νόημα². Εάν μάλιστα λάβουμε υπόψη ότι το να μεταφράζεις αποτελεί φιλοσοφική άποψη και θέση και ότι δεν

υπάρχει απόλυτη μεταφραστική ακρίβεια και ευαισθησία που θα αποκαλύψει το βάθος, το πλάτος και τους ιριδισμούς της πρωτογενούς λέξης, όπως αυτή χρησιμοποιήθηκε από το φιλόσοφο, καταλήγουμε σε ερμηνείες που στηρίζονται σε ποικιλες δυνατότητες μετάφρασης.

Η ερμηνεία του αποσπάσματος κατά τους Kirk-Raven-Schofield αποδίδει το δαίμων με τη λέξη *μοίρα*, οπότε το απόσπασμα μεταφράζεται ως εξής, *ο χαρακτήρας των ανθρώπων είναι η μοίρα του*³. Ο P. Wheelwright μεταφράζει δίνοντας ένα μεγαλύτερο εύρος δυνατοτήτων, έτσι το απόσπασμα παίρνει τη μορφή, *ο χαρακτήρας των ανθρώπων είναι ο φύλακας θεός του*⁴. Οι Liddell - Scott ερμηνεύουν το απόσπασμα μεταφράζοντας τη λέξη *δαίμων* ως το καλό ή κακό πνεύμα του ατόμου, ως τη δύναμη που επηρεάζει ή και καθοδηγεί την ανθρώπινη μοίρα. Ο Voegelin ταυτίζει το *ήθος* με το *δαίμων* και υποστηρίζει ότι ο *δαίμων* ενυπάρχει στο *ήθος*⁵. Κατά τον Conche η ιδέα μιας προσωπικής επιλογής στην ηρακλείτεια σκέψη είναι παντελώς απούσα, διότι ο άνθρωπος δεν επιλέγει το δαίμονά του, το ατομικό *ήθος* δεν είναι θέμα επιλογής αλλά βρίσκεται στον καθένα να είναι όπως είναι, ο χαρακτήρας είναι ο δαίμονάς του, άρα η μορφή της ανθρώπινης ζωής προδικάζεται από το *ήθος* ως ένα πεπρωμένο. Κατά τους Diels - Kranz το *ήθος* είναι η *ψυχή*, τα συναισθήματα, τα λόγια και οι πράξεις σχετίζονται με το *ήθος* του. Όλα αυτά όμως μαζί εκδηλώνονται ως έκφραση μιας θρησκευτικής δύναμης, ενός δαίμονος, του δαίμονος της *ψυχής* που ενεργεί μέσα σε αυτά και διαμέσου αυτών. Για αυτό άλλωστε για τον αρχαϊκό Έλληνα η ευτυχία του ανθρώπου ενέχει και την έκφραση της θεϊκής επίνευσης, ήταν δηλαδή ευ-δαιμονία⁶.

Οι ερμηνείες που αναφέρθηκαν, οδηγούν σε μία ενδιαφέρουσα επισήμανση, οι λέξεις *ήθος* και *δαίμων*, εάν αυτονομηθούν και ερμηνευτούν ως ανεξάρτητες έννοιες, δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερες

δυσκολίες, στο συνδυασμό τους ούμως σε αυτό το λακωνικό απόσπασμα, ενδεικτικό της ηρακλείτειας σκέψης, αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα και δίνουν μια σχηματική διαλεκτική αντίληψη μιας ηθικής φιλοσοφικής σκέψης και κατά κάποιον τρόπο μιας φιλοσοφικής ανθρωπολογίας, που τείνει στο να ξεφύγει από μια θεομορφική αντίληψη για την ψυχή, για την ανθρώπινη μοίρα και πορεία.

Το δίπολο ήθος – δαίμων, με μεσολαβητή και ενδιάμεσο τη λέξη άνθρωπος, αποκτούν μια φιλοσοφική αντίληψη, που κινείται σε πεδίο ηθικής φιλοσοφίας. Σε μία αναγκαστική φιλολογική προσέγγιση των λέξεων διαπιστώνουμε ότι η λέξη ήθος, ως εκτεταμένος τύπος του έθος, έχει τις σημασίες του τρόπου, της συνήθειας, της διάθεσης, του χαρακτήρα αλλά και της συνήθους διαμονής, του ενδιατήματος, της δράσης αλλά και της διαμονής - στάσης (έδος). Προφανώς αυτή η τελευταία σημασία οδήγησε τον Heidegger να δώσει μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία του αποσπάσματος. Κατά τον Heidegger το ήθος στο απόσπασμα σημαίνει οίκος, διαμονή, ο δαίμων είναι το θείο ή το θεϊκό κομμάτι των ανθρώπων. Επομένως, η ερμηνεία παίρνει τη μορφή, Ο άνθρωπος κατοικεί, εξαιτίας του ότι είναι άνθρωπος, μέσα στην εγγύτητα του θείον⁷. Πιο ελεύθερα θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής, το Είναι των ανθρώπων (ήθος) είναι ένα θείο Είναι (ο δαίμονάς του). Αυτή η ερμηνεία από τον Heidegger, φαίνεται να αποδίδει στην ανθρώπινη οντότητα το πολυπόθητο μερίδιο της από τη θεϊκή φύση. Η λέξη δαίμων έχει τις σημασίες, θεός, θεότητα, μοίρα, τύχη, κλήρος, πεπρωμένο, ψυχή, πνεύμα. Ο δαίμων επίσης είναι και ο μικρός προσωπικός θεός, που κατά τη λαϊκή αντίληψη συνδέεται με την ιδιαίτερη ζωή του κάθε ανθρώπου, αντιπροσωπεύει την ιδιαίτερη μοίρα του. Αυτός ο ατομικός δαίμων κάνει τον άνθρωπο να θεωρείται ευδαιμών ή κακοδαιμών. Ο Πλάτων φαίνεται να υποστηρίζει κάτι τέτοιο στον Τίμαιο, δαίμονα θεός εκάστω

δέδωκε⁸.

Μια εύκολη ερμηνεία του αποσπάσματος θα οδηγούσε λοιπόν στο εξής, *ο χαρακτήρας στον άνθρωπο είναι ο δαίμονάς του*, οπότε η ερμηνεία αυτή πλησιάζει προς την άποψη του Voegelin ο οποίος ταυτίζει το ήθος με το δαίμονα⁹. Άλλωστε η ρήση αυτή του Ηράκλειτου έχει τον απόχρο της και στη μεταγενέστερη αρχαιότητα, συγκεκριμένα στο Μένανδρο, (*τούτος ο χαρακτήρας είναι ο θεός για μας, αφού γίνεται ο αίτιος ώστε ο καθένας να ενεργεί σωστά ή άσκημα*) και στον Επίχαρμο (*ο χαρακτήρας για τους ανθρώπους είναι ο δαίμων ο καλός, αλλά και για κάποιους ο κακός επίσης*). Ωστόσο, με αυτήν την ερμηνεία, παραγκωνίζεται η φιλοσοφική πλευρά του ηρακλείτειου λόγου, που στη βάση του έχει τη διαλεκτική θέση και την αντίληψη του Είναι ως ένα εν γίγνεσθαι Είναι και κατ' επέκταση την αντιπαλότητα που γεννά η σχέση ήθους και δαίμονα. Ο Ηράκλειτος φαίνεται ότι απορρίπτει τη δοξασία του προσωπικού δαίμονα, τόσο στην ανώνυμη λαϊκή εκδοχή της όσο και στην επώνυμη πυθαγορική εκδοχή της. Για αυτόν, η πορεία του ανθρώπου δεν εξαρτάται από κάποια προσωπική θεία δύναμη αλλά από την ιδιαίτερη του φύση, τον χαρακτήρα του. Ο δαίμων δεν είναι μια προσωπική θεότητα που καθορίζει τη μοίρα του ανθρώπου που έχει κατά κάποιον τρόπο αναλάβει. Το ήθος και ο δαίμων βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση. Το ήθος αποτελεί τη βαθιά και γνήσια φύση του ανθρώπου, την ιδιαίτερη φύση του, την προσωπική αρετή και τις αδυναμίες του, την ουσία του, το εν γίγνεσθαι Είναι που ενώ είναι μεταβαλλόμενο διατηρεί τη σταθερά του ηρακλείτειου Λόγου, του Λόγου που υπερβαίνει τους περιορισμούς της ανθρώπινης νόησης και κρίσης. Αυτή η αντίφαση της σταθερότητας και της μεταβολής μέσα στο ανθρώπινο ον, αποτελεί και το θεϊκό του κομμάτι, το δαίμονά του, την τραγικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης όπως τη συ-

νέλαβαν οι τραγικοί ποιητές. Σε συνδυασμό μάλιστα με το απόσπασμα 12, ήθος γάρ ανθρώπειον μεν ουκ ἔχει γνώμας, θείον δε ἔχει, στο οποίο η αντίθεση της ανθρώπινης φύσης με τη θεία φύση δηλώνεται καταφανώς και μάλιστα με την πρώτη να υστερεί κατά τον Ηράκλειτο ως προς τη φρόνηση, η λέξη ήθος λαμβάνει τη σημασία της ανθρώπινης φύσης και οδηγεί πάλι στην τραγικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης. Ο άνθρωπος ως τραγικός ήρωας επιβεβαιώνει την αντίφαση αυτή. Το ηρακλείτειο μήνυμα δεν είναι ούτε αισιόδοξο ούτε απαισιόδοξο, είναι η αποκάλυψη του υπέρτατα τραγικού στην ανθρώπινη ύπαρξη, της αέναης πιάλης των αντιθέσεων που ενυπάρχουν στο ον.

Στην Αντιγόνη του Σοφοκλή η ηρωΐδα δρα ενεργώντας σύμφωνα με τη φύση της, μια δράση που καθοδηγεί κατά πρώτο λόγο η αγάπη της για τον αδελφό της Πολυνείκη και κατά δεύτερο λόγο η πικρία μιας γυναίκας - παιδιού για το τρομερό οικογενειακό ιστορικό της και για τον αφανισμό της οικογένειάς της. Ακόμα και ο έρωτας της για τον Αίμονα δε δύναται να μετριάσει τη σύγκρουσή της με τον Κρέοντα και να κάμψει την αγέρωχη στάση της απέναντι του. Η Αντιγόνη πολεμά με πολλά εμπόδια, κυρίως εσωτερικούς σπαραγμούς, το ένοστικτο της αυτοσυντήρησης, το δυναστικό συμφέρον, την αντίδραση της αδελφής της Ισμήνης και τον αποχωρισμό της από αυτήν, τον έρωτά της για τον Αίμονα, την ορμή της νιότης, το σκληρό φρόνημα του Κρέοντα, και τα υπερνικά όλα λόγω του ήθους της. Το ήθος της καθορίζει τη δράση της και την οδηγεί σε πορεία προς το θάνατο. Δεν βαδίζει προς το θάνατο αγέρωχα, με πείσμα και αδιαφορία ή στωικά, αλλά κλαίει που θα πεθάνει ανύπαντρη, μοιρολογεί τα χαμένα της νιάτα και σπαράζει για το τελευταίο φως του ήλιου που αντικρίζει όπως είναι φυσικό να συμβαίνει σε κάθε ζωντανό πλάσμα. Ωστόσο η επιλογή της είναι

μια αναγκαία επιλογή και προσιδιάζει στη φύση της. Το δραν ουσιαστικά σημαίνει την εκπλήρωση ενός προορισμού που καθορίζεται από την ιδιαίτερη φύση, το ήθος του ανθρώπου. Η τραγικότητα της ηρωίδας έγκειται στην αντίφαση της λαχτάρας για ζωή και έρωτα και στο αγέρωχο και υπερήφανο ήθος της, στην αγάπη της για τον αδερφό της και στο φόβο της για το θάνατο, το ήθος της είναι ο δαίμονάς της, το προσωπικό θεϊκό και αμετάβλητο κομμάτι της. Αναγκαιότητα και ελευθερία ως συνειδητή επιλογή συμπλέκονται διαλεκτικά, η ελευθερία του ανθρώπου συνίσταται στην πλήρη αποδοχή της δαιμονιακής του φύσης. Κάθε ελεύθερη επιλογή είναι μια αναγκαία επιλογή κάτω από αυτές τις συνθήκες. Το ότι η Αντιγόνη παίρνει αυτήν την ηρωική απόφαση, μπορεί να καταδικάζεται από τη λογική αλλά στην πραγματικότητα το ότι μπόρεσε να την πάρει, ευχαριστεί τον θεατή της τραγωδίας, τον συγκινεί και ίσως τον ενθουσιάζει, διότι έτσι εκπληρώνει τον προορισμό που προσιδιάζει στη φύση της.

Και εάν στην Αντιγόνη συγκινεί η ίδια η ηρωίδα με το ήθος της, στον Οιδίποδα Τύραννο συναρπάζει η ίδια η πλοκή περισσότερο από τον ήρωα, ο δαίμονάς του που κατά κάποιον τρόπο κινεί όλη την ιστορία.. Η ικανότητα που έχει στο να συνδυάζει τα στοιχεία και να λύνει γρίφους, η διανοητική του υπεροχή τον οδηγεί στην αποκάλυψη της τρομερής και αποτροπιαστικής πραγματικότητας. Ο ήρωας καταφέρνει μετά από λανθασμένους αρχικά συλλογισμούς, να λύσει τον γρίφο της καταγωγής του, όπως είχε καταφέρει να λύσει και το αίνιγμα της Σφίγγας που του έδωσε τη βασιλεία και τη μητέρα του ως σύζυγο. Η μοίρα του φαίνεται προδιαγεγραμμένη και η πορεία του αναπόφευκτα τραγική, όμως το δικό του στοιχείο, ο δαίμονάς του είναι το στοιχείο που οδηγεί στην εκπλήρωση του πεπρωμένου του. Σύμφωνα λοιπόν με την υπόθεση, όταν συναντά

τον Λαίο και φιλονικεί, ο οξύθυμος χαρακτήρας του τον οδηγεί στο φόρο του πατέρα του χωρίς φυσικά να γνωρίζει την ταυτότητα του ανθρώπου που σκότωσε. Η οξύθυμία του είναι εκείνο το στοιχείο του ήθους του, που οδηγεί στην εκπλήρωση του δυσβάσταχτου πεπρωμένου του και το πάθος του για την αναζήτηση της αλήθειας στην αποκάλυψή του. Η αντίστασή του σε κάθε πρόταση συμβιβασμού και υποχώρησης είναι αυτό το στοιχείο που ξετυλίγει το νήμα και οδηγεί από την άγνοια στη γνώση, στοιχείο εκ διαμέτρου αντίθετο με τη στάση της Ιοκάστης για τη ζωή όπως εκφράζεται αυτή στο στίχο 979, *εική κράτιστον ζηγ, όπως δύνατο τις (καλύτερα όπως μπορεί καθένας να ζει, χωρίς φροντίδες)*. Η τελική κατάρρευση του κόσμου του, η πτώση του παιδιού της Τύχης όπως αυτοχαρακτηρίζεται, είναι το αναμενόμενο αποτέλεσμα, και βεβαίως η μοίρα του Οιδίποδα, σύμφωνα με την υπόθεση, φαίνεται προδιαγεγραμμένη όπως ρητά ο χρησμός προφητεύει. Επιπροσθέτως, ο ήρωας δεν χαρακτηρίζεται από ηθική φαυλότητα ούτε η οξύθυμία του αποτελεί για την ελληνική ηθική - αξιακή αντιληψή ύβρη που πρέπει να εξιλεωθεί με τέτοια τιμωρία. Επομένως, αναδύεται το ερώτημα: ο Οιδίποδας είναι ένα πρόσωπο που δέχεται παθητικά ένα πεπρωμένο που είναι ούτως ή άλλως αναπόφευκτο ή ο ίδιος σύμφωνα με το ήθος του ενεργοποιεί αυτήν την πορεία; Στην αναμέτρηση με το ερώτημα, η αντιμετώπιση δεν μπορεί παρά να είναι φιλοσοφική, στο ερώτημα «για ποιον λόγο εντέλει γίνονται όλα αυτά», συμπορεύονται μια ιδιότυπη οντολογία του παραλόγου και μαζί η ηθική της γνώσης -αποκάλυψης και η δράση η προσαρμοσμένη στην ιδιαίτερη ατομική φύση, στη βαθιά επίγνωση της ανθρώπινης συνθήκης που κινείται στα όρια της ύβρεως. Ο τραγικός ήρωας μαθαίνει εκ των υστέρων πιως υπερέβη ένα όριο το οποίο προκάλεσε την επέμβαση της μοίρας. Το ήθος του γίνεται το όργανο της μοίρας,

είναι αυτό που τον οδηγεί στην κακοδαιμονία. Η όλη συμπεριφορά του Οιδίποδα κυριαρχείται από τον ευέξαπτο και παρορμητικό του χαρακτήρα, απέναντι στο Λάιο, στον Τειρεσία, στον Κρέοντα. Θυμώ μάχεσθαι χαλεπόν, ότι γαρ αν θέλη, ψυχής ανείται, αναφωνεί στο απόσπασμα 85 ο Ήρακλειτος, λόγος που ταιριάζει τόσο στον Οιδίποδα όσο και στον ομηρικό Αχιλλέα. Η κατάρρευση του οίκου του Αγήνορα έχει ήδη αρχίσει να πραγματοποιείται. Ήθος, άνθρωπος, δαίμων στη διαλεκτική τους σχέση κινητοποίησαν τη διαδικασία.

Ο Προμηθεύς, θεός δωρητής της πηγής και του πυρός, της δύναμης που είναι διδάσκαλος τέχνης πάσης... και μέγα πόρος (*Προμηθεύς δεσμώτης στ. 110 - 110*), αντιμετωπίζει την οργή του Δία και τη βία διότι είναι φύσει δοτήρ χωρίς να διεκδικεί τίποτα για τον εαυτό του. Η αγάπη του για το ανθρώπινο γένος και η γενναιοδωρία του, στοιχεία του ήθους του, ορίζουν τη μοίρα του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, δηλώνεται η σύγκρουση ανάμεσα στο μεγαλείο των στόχων και στη μοίρα των δυσδαιμόνων που μοχθούν για αυτούς¹⁰. Ο Προμηθεύς θα έχει να αντιμετωπίσει μακρότατες δοκιμασίες, αφού εκείνος που θα τον απαλλάξει από τα μαρτύρια του, ο λωφήσων, δεν έχει ακόμα γεννηθεί και αυτό το γνωρίζει, τάχθηκε να υπηρετεί μια μοίρα που ουσιαστικά έχει διαμορφώσει λόγω της φιλανθρωπίας του και την οποία δεν μπορεί να αποφύγει διότι αυτή καθορίζεται από την ιδιαίτερη φύση του, το ήθος του¹¹. Ο ησιόδειος Προμηθεύς είναι θεός αλλά ο αισχύλειος είναι ένας τραγικός ήρωας αθλεύων, στον οποίον το ήθος του καθορίζει τη μοίρα του, ήθος αυτοσπαραζόμενο από αντιφάσεις, μοίρα που χαρακτηρίζεται από συγκρούσεις. Ο Α. Διαμαντόπουλος αναφέρει ότι «η θεμελιακή δύναμη της προσωπικότητας του Προμηθέα που στηρίζει τις υπόλοιπες και που τις μετουσιώνει σε δημιουργικές δυνάμεις είναι η αλύγιστή του αντίσταση στην πειθώ και στη βία, όταν ο ισχυρότε-

ρος του ζητά με ιδιοτέλεια τα όπλα του [...] Όλες οι πλευρές της υπόστασής του αντιστρατεύονται τη βία, προβάλλουν στη βία αλύγιστη αντίσταση»¹². Ο Προμηθεύς τάχτηκε να υπηρετεί μια μοίρα γνωρίζοντας το μέλλον και έχοντας συνείδηση του μήκους του μαρτυρίου που επέσυρε στον εαυτό του με αυτήν την επιλογή του, όπως δηλώνει στο στίχο 101, *πάντα προνηστέπομαι σκεθρώς τα μέλλοντα*. Η αγάπη του όμως για τον άνθρωπο, η γενναιοδωρία του και το θάρρος της αντίστασης τον οδηγούν σε αυτήν την πορεία. Έχει το ήθος του ανένδοτου ήρωα που δέχεται το μαρτύριο για να υπερασπιστεί ένα αίτημα οικουμενικό. Το ήθος του είναι ο δαίμονάς του, το θεϊκό τιτάνιο κομμάτι του και η συμπονετική ανθρώπινη ευαισθησία του. Η δύναμη και η αδυναμία του που συμπλέκονται διαλεκτικά και τον οδηγούν σε αυτήν την επιλογή και το μακρότατο μαρτύριό του. Είναι ζεμένος κάτω από τον ζυγό της ανάγκης, γνωρίζει το πεπρωμένο αλλά πράττει σύμφωνα με το ήθος του, την πεπρωμένην δε χρή αίσαν φέρειν ως ράστα, γιγνώσκοθ' ότι/το της ανάγκης αδήριτον σθένος/αλλ' ούτε σιγάν ούτε μη σιγάν τύχασ/οίον τε μοι τάσδ' εστί. θνητοίς γαρ γέρα/πορών ανάγκαις ταισδ' ενέζενγμαι τάλας (103-108).

Ο Κ. Αξελός αναφέρει σχετικά με το θέμα, ότι ο άνθρωπος κατά την αναζήτηση του εαυτού του συναντά αυτό που είναι απεριόριστα μεγαλύτερο από την ατομικότητά του, την αληθινή ανθρωπιά που είναι μία από τις εκφάνσεις της συμπαντικότητας, έτσι ξεπερνά τη ζωώδη αμεσότητά του. Στον Ηράκλειτο διατυπώνεται μια δραματική και τραγική αντιληψη του κόσμου και της ζωής, δραματική επειδή εκφράζει το βάθος των δραστηριοτήτων και των δράσεων του ανθρώπου· τραγική επειδή αντιμετωπίζει αυτό που είναι αποσπασματικό μέσα από ένα πρίσμα συμπαντικό και βαθαίνει τη ρωγμή και τους σπαραγμούς που υπάρχουν μέσα σε κάθε ολότητα¹³. Το δημοκράτειο «εν λογίζεσθαι, εν λέγειν και πράττειν α δε»

ώστε το ανθρώπινο να φαίνεται στο ευ ζήν δεν φαίνεται εύκολα εφικτό, καθόσον το ήθος εμπλέκεται στη διαδικασία ως καταλυτικός παράγοντας, ωστόσο σύμφωνα με τον Ηράκλειτο σημασία έχει ότι εμπλέκεται και δρα καταλυτικά, διαμορφώνει την πορεία, η μοίρα γίνεται υπόθεση ήθους.

Το ήθος, ο δαίμων, η μοίρα στον ηρακλείτειο λόγο οικοδομούνται με βάση τη διαλεκτική αντίληψη του φιλοσόφου για τα όντα. Μεταξύ τους συνδέονται με διαλεκτική σχέση, σχέση αντίφασης και σύγκρουσης, καθώς το ένα, η ανθρώπινη φύση αντιπαλεύεται το άλλο, το θεϊκό κομμάτι. Ωστόσο, στη βάση της ηρακλείτειας διαλεκτικής υπάρχει μια αφανής αρμονία που αναδύεται από τις αντιθέσεις και τις συγκρούσεις. Κατά τον Conche ο ηρακλείτειος κόσμος είναι μια αρμονία τραγική¹⁴. Η αρμονία αυτή συνδέει το ανθρώπινο με το σύμπαν, με το όλο και η ανθρώπινη μοίρα κατανοείται στην ολότητά της και όχι αποσπασματικά. Η δράση είναι τελικά το αποτέλεσμα μιας αναγκαίας και ελεύθερης επιλογής, ό ανθρωπος δεν ορμά τυφλός στην καταστροφή, διότι έχει τη δυνατότητα του Λόγου, ο προορισμός εκπληρώνεται, η πορεία ολοκληρώνεται. Κατά την πορεία αυτήν, ο άνθρωπος από αφηρημένος διαβάτης μετατρέπεται σε *σύννον* και *έλλογο* περιηγητή που προσπαθεί να φτάσει στον προορισμό του μέσα από αντιφάσεις και αυτοσπαραγμούς και να κατανοήσει τη συμπαντική και όχι αποσπασματική του φύση, το δάιμονά του, και ο προορισμός αυτός εν τέλει είναι αδιάφορο αν είναι η ευδαιμονία ή η κακοδαιμονία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Π. Καραβία, «Ο Ηράκλειτος και ο στοχασμός του βάθους», *Nέα Εστία* LXXIII, 1963, σελ. 160.
2. Richard G. Geldard, *Remembering Heraclitus*, Hudson, Lindisfarne Books, N. Y., 2000, σελ. 102.

3. G. S. Kirk - J. E. Raven - M. Schofield, *Oι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, MIET, Αθήνα, σσ. 215.
4. Philip Wheelwright, *Heraclitus*, Princeton University Press, Princeton, 1959.
5. «Οταν το προσεγγίζουμε για πρώτη φορά, μπορεί να του αποδώσουμε όσο το δυνατό λιγότερο τεχνικό νόημα και να μην το θεωρήσουμε τίποτα παραπάνω, από μια έκφραση αντίθεσης προς τις συμβατικές απόψεις σχετικά με το ότι ο χαρακτήρας είναι ο εσωτερικός παράγοντας και ο δαίμονας ο εξωτερικός παράγοντας, που ρυθμίζει την ανθρώπινη μοίρα. Ακόμη και αν δεξιόυμε τέτοια ούνεση, δεν αλλάζει το γεγονός ότι ο δαίμονας ταυτίζεται με το ήθος και θεωρείται πως ενυπάρχει σε αυτόν. Αν, αωτόσο, τοποθετήσουμε το απόσπασμα στο πλαίσιο της πυθαγόρειας σύλληψης της ψυχής (μια διαδικασία που θεωρείται δικαιολογημένη), τότε ο δαίμων μπορεί να προσδιοριστεί σύμφωνα με την πυθαγόρεια έννοια, χρησιμοποιώντας αυτήν τη δομή της ψυχής την οποία ο Ηράκλειτος καθορίζει με τον δρό ήθος. Αυτός ο προσδιορισμός υπονοεί τη μνημειώδη αποκοπή από την αρχαϊκή αδιάρρητη σύνδεση της αθανασίας με τη θεότητα», Eric Voegelin, *The World of the Polis*, Louisiana State University Press, Baton Rouge, 1957, σελ. 224.
6. Herman Diels- Walter Kranz, *Oι Προσωκρατικοί, Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, απόδοση στα Νέα Ελληνικά Β. Κύρκου, Παπαδήμος, Αθήνα, 2005, σσ. 216-217.
7. Martin Heidegger, Λόγος, Μοίρα, Αλήθεια, Ηράκλειτος, Παρμενίδης, εκδ. Πλέθρον, μτφρ. I. Αβραμίδου, σελ. 132
8. Πλάτωνος, *Τίμαιος*, 90a.
9. Richard G. Geldard, *Ηράκλειτος*, Ο Σκοτεινός φιλόσοφος, μτφρ. Σ. Λειβαδοπούλου, Αρχέτυπο, Θεσσαλονίκη, 2003. «Ξεκινούμε από το σημείο που ο Βόγκελιν μιλά για τη φιλοσοφική αναζήτηση μιας καινούριας τάξης της ανθρώπινης ψυχής».
10. Αισχύλου, *Προμηθεύς δεσμώτης*, 28, 944, Ενμενίδες, 171
11. Αισχύλου, *Προμηθεύς δεσμώτης*, 101.
12. Αλέξη Διαμαντόπουλου, *Προμηθέας Δεσμώτης και Ανόμενος τον Αισχύλον*, Σειρά μελετών: Θέατρο και Πολιτική, Αθήνα, 1973, σελ. 49.
13. Κώστα Αξελού, *Ο Ηράκλειτος και η φιλοσοφία*, μτφρ. Δ. Δημητριάδη, Εξάντας, Αθήνα, 1974, σελ. 242.
14. Marcel Conche, *Heraclite-Fragments*, Presses Universitaires de France. Paris, 1986, σελ. 295.